

EDWARD CZAPIEWSKI
Dolnośląska Szkoła Wyższa we Wrocławiu

Polska i Finlandia w Imperium Rosyjskim: różne drogi do niepodległości w XIX i na początku XX wieku

O Polakach w Europie w XIX wieku nie wypowiadano zbyt wielu dobrych opinii. Uchodzili za tych, którzy nie potrafili rządzić się we własnym państwie, popadających w anarchię, a następnie wywołujących bezsensowne powstania i rozruchy szkodzące Europie. Słowem warchoły. Można było za to winić zaborców, którzy fakt rozbiorów i unicestwienia Rzeczypospolitej musieli jakoś uzasadnić¹. Ale czy tylko oni? Nieustępliwa walka Polaków o niepodległość niepokoiła mocarstwa europejskie, nawet w przyjaznej aspiracji polskim Francji. Do 1870 r. sprawa polska stanowiła wciąż problem dla Europy. Dopiero później w wyniku zmiany sytuacji międzynarodowej (klęska wojenna Francji, zjednoczenie Niemiec) do pierwszej wojny światowej sprawa polska znikła jako podmiot polityki europejskiej. Natomiast zupełnie inaczej kształtowała się sprawa Finlandii. Po ostatecznej utracie Księstwa Finlandzkiego przez Szwecję po przegranej wojnie z Rosją w latach 1808–1809, kraj ten wszedł w skład Rosji i stał się wewnętrzną sprawą Cesarstwa². Mocarstwa europejskie nie zajmowały się sprawą fińską, ponieważ Finowie nie zdołali w historii utworzyć niepodległego państwa, a od połowy

¹ Szczegółowiej o polityce zaborców ukazania Rzeczypospolitej i Polaków w jak najgorszym świetle dla uzasadnienia konieczności rozbiorów M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historyograficzne*, Warszawa 1970.

² Kręgi liberalne, a także część konserwatywnych elit szwedzkich łącznie z wieloma wyższymi urzędnikami państwa nie podzielali polityki króla Karola XIV Jana Bernadotte rezygnacji z Finlandii w zamian za dobre stosunki z Rosją i utrzymanie unii z Norwegią jako rekompensaty za Finlandię. Ta rozbieżność z polityką króla była widoczna szczególnie w okresie powstania listopadowego, kiedy opinia publiczna sympatyzowała z dążeniami Polaków. Szerzej na ten temat L. Kowalska-Postén, *Szwecja i Norwegia a powstanie listopadowe*, [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza — uwarunkowania — bilans — porównania*, pod red. J. Skowronek, M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1983, s. 217 i nn.

XIII wieku ich ziemie znajdowały się pod wpływem Szwecji. Zatem Finowie podejmą w XIX wieku starania o ewentualne uzyskanie, a nie odzyskanie niepodległości. Kwestia ta znalazła się w orbicie rozważań międzynarodowych dopiero w końcowym okresie I wojny światowej.

Jednym z ważniejszych problemów jest odpowiedź na pytanie: dlaczego dwa narody wchodzące w skład Rosji znalazły się na tak różnej drodze do niepodległości — Polacy optowali głównie za drogą powstań i rewolucji, natomiast Finowie wybrali drogę ewolucyjnego wybijania się ku niepodległości. Dlatego fińscy historycy częstokroć mówią o tworzącym się niepodległym Wielkim Księstwie Finlandii w obrębie Rosji, natomiast Polacy co najwyżej mówią o *quasi*-państwowości Królestwa Polskiego w latach 1815–1830³. Później ten termin znika, a pojawia się nowy: represje i rusyfikacja. Dlatego należy przyrzeć się pewnym etapom w polityce rządu rosyjskiego w XIX wieku i reakcji na tę politykę społeczeństw obu krajów. Istotą sprawy jest odpowiedź na pytanie: czy rzeczywiście sytuacja obu narodów w imperium jest nieporównywalna ze względu na inne znaczenie jednego i drugiego kraju dla Rosji, jak to lapidarnie ujął Stefan Kieniewicz⁴. Wydaje się, że odpowiedź tkwi w ocenie polityki caratu wobec aspiracji polskich i fińskich, meandrów tych działań, ale też dużo zależało od postawy elit społecznych obu narodów.

Ciekawe jest pewne podobieństwo. Rosja w XVIII wieku zajęła tylko pewną część terytorium fińskiego w wyniku wojen ze Szwecją, podobnie jak większą część Rzeczypospolitej szlacheckiej w wyniku rozbiorów. Nie wcieliła tych ziem organicznie w skład Rosji, lecz utrzymała wiele wcześniejszych instytucji. Problem wcielania nowych ziem przebiegał wolno i prawodawstwo rosyjskie było wprowadzane w sposób ograniczony. Natomiast w wyniku wojny z Szwecją 1808–1809 całe terytorium fińskie znalazło się w obrębie Rosji. Po przegranej Napoleona do Rosji została przyłączona ogromna większość terytorium Księstwa Warszawskiego. W sumie pod kontrolą Rosji w wyniku decyzji kongresu wiedeńskiego znalazło się 82% dawnego terytorium Rzeczypospolitej.

³ Historyk fiński zwrócił uwagę na stopniowe wzmacnianie się podmiotowości Finów na przykładzie systemu przedstawicielskiego i stopniowego wzmacniania autonomii kraju, która w przeciwieństwie do Królestwa Polskiego nie była cofnięta w XIX wieku. M. Klinge, *Fińska tradycja. Eseje o strukturach i tożsamościach Północy*, Wrocław 2006, s. 67 i nn. Jerzy Zdrada w swojej syntezie dziejów Polski w epoce zaborów zwrócił uwagę na zbyt słabe podstawy suwerenności Królestwa Polskiego, zależnego od kluczowych decyzji cara Aleksandra I w roku 1815. J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007, s. 94 i nn. Z kolei Andrzej Chwalba podkreślił elementy suwerenności Królestwa Polskiego, ale też przyznaje, że suwerenność ta była w sposób trwały ograniczona unią dynastyczną z cesarstwem rosyjskim. A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 257 i n.

⁴ S. Kieniewicz, *Odpowiedź dyskutantom*, [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831...*, s. 324.

Okres I — lata 1809–1831

Wspomniana wojna była prowadzona ze zmiennym szczęściem i ostatecznie zwycięstwo odniosła Rosja. Finlandia pod rządami szwedzkimi miała pewną autonomię i car Aleksander I starał się zdobyć przychyłość Finów przez potwierdzenie autonomii kraju. Na pierwszego generała-gubernatora Wielkiego Księstwa Finlandzkiego Aleksander I mianował Fina Görana M. Sprengtportenę, z którym współpracował już w Petersburgu. Car zastrzegł sobie bezpośrednie decyzje dotyczące Finlandii, bez pośrednictwa swoich ministrów. Wyznaczył też specjalnego urzędnika w randze ministra (został nim wybitny reformator Michaił Sperański), którego zadaniem było przedstawianie spraw finlandzkich. Zebranie w marcu 1809 r. przedstawicieli wszystkich stanów społeczeństwa (sejmu) w Porvoo (fin. Borgå) uzyskało ustne potwierdzenie od cara w obecności dygnitarzy rosyjskich, między innymi księcia Aleksandra Rumiancewa, Michaiła Sperańskiego, Aleksego Arakczewę, jego woli zachowania konstytucji i zatwierdzenia ustaw zasadniczych obowiązujących w Finlandii jeszcze za czasów szwedzkich. Na znaczenie zgromadzenia stanów fińskich zwracają uwagę historycy fińscy, widząc w tym zapoczątkowanie autonomii Finlandii w ramach państwa rosyjskiego poprzez zapewnienie praw obywatelskich, a także budowania odrębnej administracji przez kolejnych gubernatorów (Rosjan), wolnej od zakusów urzędników cesarstwa⁵. Sejm w Porvoo zapoczątkował rozpatrywanie najważniejszych kwestii politycznych, jak: zasady poboru podatków, system monetarny, organizacja wojska oraz powołanie systemu administracyjno-politycznego, jakim było wyznaczenie członków Rady Rządzącej⁶.

Ważnym czynnikiem idei autonomii okazało się utrzymanie Akademii w Turku (Åbo), która dzięki opiece wspomnianego już M. Sperańskiego otrzymała autonomię. Po wielkim pożarze miasta w 1827 r. uczelnia została przeniesiona do Helsinek i tam w 1828 r. na cześć Aleksandra I została przemianowana na Cesarski Aleksandryjski Uniwersytet Finlandii, który, co charakterystyczne, w czasach rządów despotycznego Mikołaja I utrzymał autonomię. Uniwersytet stał się jedyną wyższą szkołą kształcącą kadry dla różnych instytucji Wielkiego Księstwa przez cały okres rządów rosyjskich.

Co godne szczególnego podkreślenia Uniwersytet stał się centrum duchowego, a także — w znacznej mierze — politycznego życia narodu fińskiego. Żadne działania podejmowane w Finlandii w tych sferach aktywności społecznej nie mogły odbyć się, a tym bardziej przy-

⁵ O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, Kraków 2001, s. 42 i n.

⁶ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław 1983, s. 127 i nn.

nieść zadowalających rezultatów bez współudziału nauczycieli akademickich lub przynajmniej uczniów zdobywających wiedzę pod ich kierunkiem⁷.

Istotą nowych zmian było powołanie struktur administracji fińskiej, które stały się tworem autonomicznym. Przyjęty został trójpodział władzy: sejm, car (będący najwyższym czynnikiem władzy wykonawczej) i Senat Cesarski (rząd). Reformę przygotował M. Sperański, mając poparcie Aleksandra I. Finlandia miała być pewnym wzorcem do przeprowadzenia reform konstytucyjnych w Rosji. Powołano urząd generała-gubernatora jako najwyższego administratora nadzorującego całość władzy wykonawczej w Finlandii, jednocześnie pełnił on także funkcję przewodniczącego Senatu. Istniał też jeszcze urząd Gosudarstwiennego Siekrietaria (Sekretarza Państwa). Powstały zatem: system odrębnego zarządzania Finlandią, instytucji sądowych i samorządowych, własna moneta i niewielka armia, co wzmacniało realne podstawy funkcjonowania autonomii kraju. W dużym stopniu instytucje te reprezentowały bądź realizowały interesy grup społeczeństwa fińskiego, będąc gwarantem autonomii przez cały wiek XIX, i mimo okresowych napięć, budowały dobre relacje rosyjsko-fińskie⁸. Sejm co prawda nie był zwoływany do początków lat 60. XIX wieku, jak też nierówna była polityka generałów-gubernatorów w zakresie utrzymania autonomii, ale to nie przekreślało utrzymania odrębności Finlandii i działania jej autonomicznych instytucji. Pewną miarą utrzymującej się inności tej prowincji Rosji był brak korupcji tak charakterystycznej dla całego państwa. W administracji pracowali przede wszystkim Finowie i to chyba tłumaczy w dużym stopniu ten brak korupcji.

Nie ma potrzeby rozwijania szczegółowego funkcjonowania autonomii fińskiej. Trzeba dodać, że w nowych warunkach ważne było wprowadzenie Finów na różne szczeble administracji. Rozpoczął się nowy etap budowy świadomości narodowej Finów, który rozpoczął się dopiero na początku wieku XIX. Przyjęło się też, że urząd zastępcy generała-gubernatora (który przewodniczył Radzie Rządzącej, potem od 1816 r. Senat Cesarski) sprawował zwykle miejscowy polityk. Generał-gubernator od czasów Arseniusza Zakrewskiego (1823–1831) urzędował w Petersburgu. Ani on, ani jego następcy nie znali języka fińskiego i szwedzkiego, który był popularny w elitach fińskich, stąd wzrastała rola zastępcy gubernatora. Finowie uzyskali znaczny wpływ na rządy Finlandią. Senat złożony z przedstawicieli miejscowej ludności zyskał na znaczeniu szczególnie po likwidacji w 1826 r. Komitetu ds. Fińskich, kiedy uzyskał większy wpływ na podejmowane decy-

⁷ M. Klinge, *op. cit.*, s. 112.

⁸ *Ibidem*, s. 129 i n. Por. B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, Warszawa 2011, s. 100 i nn.

zje z korzyścią dla Finlandii⁹. Można powiedzieć, że Finowie uzyskali ograniczoną autonomię pod rządami rosyjskimi i to było ważne osiągnięcie.

Znacznie więcej uprawnień otrzymało Królestwo Polskie utworzone w miejsce napoleońskiego Księstwa Warszawskiego. Królestwo Polskie powołane w czerwcu 1815 r. na mocy decyzji kongresu wiedeńskiego już w listopadzie otrzymało konstytucję podpisaną przez Aleksandra I. Car nie przyłączył do nowego tworu politycznego Litwy, jak wcześniej obiecywał¹⁰, ale powołał jakby państwo w obrębie Rosji, które nie mogło prowadzić samodzielnej polityki zagranicznej i zostało złączone z Rosją na wieczne czasy poprzez wspólnego władcę, cara. Monarcha rosyjski został królem okrojonego terytorialnie Królestwa Polskiego. W konstytucji wprowadzono zasadę podziału władzy na wykonawczą, przedstawicielską i sądowniczą. Król miał pełnię władzy wykonawczej, mianował ministrów, a także senatorów, biskupów i wyższych duchownych. Powoływał namiestnika, który zastępował króla w czasie jego nieobecności w Królestwie i otrzymał w związku z tym znaczne uprawnienia: przewodniczył Radzie Stanu (rząd krajowy) i podejmował decyzje, członkowie Rady mieli głos doradczy. Utworzono pięć ministerstw zwanych komisjami: Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sprawiedliwości, Spraw Wewnętrznych i Policji oraz Przychodów i Skarbu.

Powołany został sejm (zwoływany co dwa lata), w którym zasiadali posłowie i deputowani z gmin. Sejm miał uprawnienia prawodawcze, a inicjatywę ustawodawczą tylko król i Rada Stanu. Car powoływał też senat. Przy wyborach do sejmu prócz wieku (30 lat) obowiązywał cenzus majątkowy (w miarę niski: 100 zł). Rozbudowane były samorządy: województwa, powiaty i gminy.

Konstytucja ustanawiała niezależne sądownictwo, sędziowie byli dożywotni i nieusuwalni. Obowiązywał Kodeks Napoleona. Konstytucja gwarantowała język polski w urzędach i sądach, mieli sprawować je tylko Polacy, zapewniano wolność druku, jednak stosowano cenzurę prewencyjną. Konstytucja gwarantowała narodowy charakter wojska polskiego (odmienne umundurowanie niż w Rosji), ale sprawy wojska były zastrzeżone do kompetencji monarchy, w tym nominacje na stanowiska dowódcze. Królestwo

⁹ Szerzej B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 106 i nn. Por. O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 44 i nn.

¹⁰ Jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego, już po odsunięciu na boczny tor Czarotorskiego, Aleksander I zlecił Michałowi Ogińskiemu przygotowanie na razie tzw. ośmiu guberni polskich jako zaczątku Wielkiego Księstwa Litewskiego z własnym rządem i konstytucją. W tym samym czasie Sperański przygotowywał konstytucję dla Finlandii. Car Aleksander I także później obiecywał przyłączenie Litwy do powiększonego Królestwa Polskiego i na tym kończyły się jego zamierzenia. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1921*, Londyn 1963, s. 137 i n.

w myśl konstytucji na zawsze zostało związane z Cesarstwem Rosyjskim, dlatego nie mogło prowadzić własnej polityki zagranicznej¹¹.

Powstaje pytanie, dlaczego zasadnicze zmiany na gorsze nastąpiły w Królestwie Polskim, a w Finlandii zostało utrzymane *status quo*. Zarówno Aleksander I w drugiej części panowania (arackiejewszczyzna), jak i przede wszystkim Mikołaj I przyjęli politykę reakcyjną i nie zamierzali kierować Rosji na tory konstytucyjne. W tej sytuacji autonomia Finlandii, a zwłaszcza Królestwa Polskiego (także ze względu na strategiczne położenie) nie przystawały do systemu samodzielnego. W Finlandii generałowie-gubernatorowie Arensiusz Zakrewski (1824–1831) czy jego następcą Aleksander Mienszykow (1831–1855) umacniali swoją osobistą władzę, chociaż kierowali z Petersburga, zmieniali instytucje (np. zlikwidowano Komitet do spraw Finlandii, a jednocześnie zwiększono rolę Senatu jako organu rządzącego), ale nie ograniczali autonomii¹². Car Mikołaj I nie miał kłopotów z Finami, nie spiskowali, nie buntowali się, a korpus fiński uczestniczył w uśmierzeniu powstania listopadowego. Nie były naruszane istotne interesy narodu fińskiego, stąd było spokojnie, związek gospodarczy z Rosją przynosił korzyści. Sytuacja Finów zmieniała się diametralnie dopiero w końcu lat 90. XIX wieku.

Natomiast w Królestwie stało się inaczej. Zakres autonomii był o wiele większy, naród polski w przeciwieństwie do Finów (nie mieli własnego państwa, jednak związek z Rosją stwarzał podstawy przyszłej państwowości) pamiętał o swoim niepodległym dawniej państwie, a elity polskie jak najgorzej przyjmowały reakcyjny kurs carskiej polityki, który dotyczył Królestwa. Już Aleksander I łamał konstytucję, nie zwoływał terminowo sejmów, prześladował opozycję sejmową, wzrastała inwigilacja polityczna, aresztowano wielu ludzi pod różnymi pozorami. Nie lepiej postępował car Mikołaj I, który obawiał się rewolucji w Królestwie i tępił wszelkie spiski. Jego brat, wielki książę Konstanty, dowódca armii polskiej postępował niejednokrotnie okrutnie wobec żołnierzy i oficerów. Namiestnik cara generał Zajączek był całkowicie bezwolny — po jego śmierci mianowany namiestnikiem książę Konstanty wywołał opory w górnych warstwach społecznych. Do tego dochodziło niezadowolenie społeczne (kryzys gospodarczy w latach 1828–1829) oraz wśród młodych oficerów (podchorążowie), którzy mieli bardzo ograniczone możliwości awansu. Powstanie wywołali właśnie mło-

¹¹ Szerzej J. Zdrada, *op. cit.*, s. 97 i nn.

¹² Generał-gubernator Mienszykow wstrzymał w 1835 r. projekt powszechnej kodyfikacji praw, w części dotyczącej Finlandii. Dzięki tej decyzji prawodawstwo fińskie uniknęło podporządkowania prawodawstwu rosyjskiemu. Sprzeciw swój gubernator motywował obawą przed zamieszkami. Nie zgadzał się również z wprowadzeniem w Finlandii rosyjskiej hierarchii urzędniczej. Uważał taką decyzję za spóźnioną, ponieważ należało ją realizować zaraz po zajęciu kraju. Senat w podzięce podarował Mienszykowowi dworek w miejscowości Anjala. O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 45.

dzi oficerowie pod wodzą porucznika Piotra Wysockiego. Myślę, że sytuacja nie wymagała powstania, rządu Mikołaja I można było przeżyć, nawet z uszczupleniem autonomii Królestwa. Natomiast zbyt wiele Polacy stracili. Powstanie było bardziej na rękę carowi, albowiem dało pretekst do likwidacji autonomii. Królestwo Polskie nie miało szansy wygrania wojny z Rosją bez poparcia militarnego Francji i Wielkiej Brytanii.

Okres II — lata 1832–1863

Okres ten w historiografii polskiej nosi nazwę nocy mikołajowskiej. Represje popowstaniowe, konfiskaty mienia i odebranie autonomii były tego dowodem. Namiestnik Iwan Fiodorowicz Paskiewicz trzymał żelazną ręką Królestwo Polskie. Tępił wszelkie najmniejsze spiski bądź nawet podejrzenia o spiski. Nastąpił początek rusyfikacji, która nie przybrała wielkich rozmiarów, ponieważ brakowało kadr do zastąpienia Polaków, ale też car nie chciał tak zdecydowanie postąpić. Stopniowo w administracji znajdowało się coraz więcej Rosjan. Zamiast konstytucji Mikołaj I nadał Statut Organiczny, który utrzymał część autonomii, jednak statut nie został wprowadzony w życie, co było wielką stratą dla Polaków. Nałożono silny kaganiec cenzury na prasę i zlikwidowano Uniwersytet nie tylko w Warszawie, lecz także w Wilnie. Polacy mogli kształcić się w Moskwie czy Petersburgu albo w Austrii czy Prusach lub dalej na Zachodzie. Zlikwidowana została armia polska i powoli zaczęto unifikować Królestwo z Rosją. Pozostała administracja polska, lecz pod pełną kontrolą rosyjską. I tak trwało do końca panowania cara Mikołaja I. Represje nasiliły się w wyniku Wiosny Ludów w Europie. Władze carskie surowo rozprawiły się z przygotowaniami polskimi do wywołania kolejnego powstania w latach 1845–1848¹³.

W Wielkim Księstwie Finlandzkim w okresie panowania Mikołaja I zostały utrzymane wszystkie atrybuty fińskiej autonomii: organy administracji lokalnej, sądownictwa, instytucje samorządowe, a także własna moneta i niewielkie wojsko. Siły fińskie były użyte w tłumieniu powstania listopadowego¹⁴. Uniwersytet przeniesiony w 1827 r. do Helsinek otrzymywał hojne dotacje na rozwój i utrzymał w dalszym ciągu autonomię. Jego absolwenci mieli te same uprawnienia co absolwenci uniwersytetów rosyjskich. Wprowadzony obowiązek (jeszcze za czasów Aleksandra I) egzaminu ze znajomości języka rosyjskiego nie był przestrzegany rygorystycznie. Zaostrzono w tym

¹³ Nowe spojrzenie na politykę władz carskich w Królestwie: S. Węgrzynowicz, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec mikołajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856*, Kraków 2014.

¹⁴ W walkach z powstańcami bezpośredni udział wziął fiński batalion z Cesarskiej Gwardii Przybocznej pod dowództwem barona Andersa Edwarda Ramsaya i otrzymał odznaczenie od cara. Powstanie potępił też fiński kościół luterński. T. Cieślak, *op. cit.*, s. 135.

względnie politykę rusyfikacyjną dopiero pod koniec XIX wieku za rządów generała-gubernatora Nikołaja Bobrikowa¹⁵. Finowie nie podjęli walki o poszerzenie autonomii w tak niekorzystnym okresie. Sytuację zmieniła dopiero przegrana przez Rosję wojna krymska, która ukazała konieczność przeprowadzenia głębokich reform w państwie. Zrozumiał to dobrze Aleksander II, następca Mikołaja I.

Okres III — lata 1863–1905

Nie analizuję szerzej polityki rosyjskiej pod rządami Aleksandra II, bardziej liberalnego władcy od despotycznego cara Mikołaja I. Nawet jeśli weźmiemy pod uwagę podejmowane przez nowego cara reformy w Rosji, w tym pięcioletnią debatę nad kwestią uwłaszczenia chłopów, to trzeba mieć na względzie, że carat decydował się na reformy pod przymusem i w obawie przed rewolucją społeczną, a nie z rzeczywistych chęci reformowania państwa. Stąd też w czasie pierwszej wizyty młodego władcy w Warszawie w 1856 r. padły tylko słynne słowa: „żadnych marzeń panowie”. One oddawały istotę myślenia cara i kręgów rosyjskiej elity. Tu chodziło nie tylko o Królestwo, lecz także o całe państwo. Ciekawe, że już w trakcie insurekcji powstańczej w Królestwie car wypowie pod adresem Finów podobne słowa, zgadzając się na ograniczone reformy¹⁶. Można było przeprowadzić ograniczone reformy tak, aby nie naruszyć despotycznego charakteru państwa. Zatem koncesje ze strony Petersburga padały w momencie zaognienia sytuacji w Królestwie i w Finlandii, ale ograniczały się wyłącznie do propozycji dających namiastkę autonomii.

W stosunku do Finlandii nie od razu podjęto reformy. Problemem było zwołanie przedstawicielstwa stanów (zwołano je tylko raz, w 1809 r.). Toczyły się dyskusje o potrzebie zmian, natomiast podjęcie konkretnych decyzji odwlekano. Aleksander II początkowo zmierzał do bardziej jednolitej polityki wobec guberni zachodnich, co stało w sprzeczności z uprawnieniami autonomicznymi Finlandii. Dla pewnej równowagi oprócz urzędu generała-gubernatora został jednak powołany Komitet ds. Fińskich, który miał być forum rozwiązywania powstałych sporów i sprzeczności. Równie przychylnie traktowano sprawy gospodarcze (także w interesie unifikacji z Rosją), na przykład wzmacnianie wymiany handlowej czy podjęcie budowy pierwszej kolei żelaznej¹⁷.

¹⁵ Szerzej B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 127 in.

¹⁶ W mowie końcowej na zakończenie obrad sejmiku fińskiego we wrześniu 1863 r. Aleksander II przestrzegał przed zbyt daleko idącymi żądaniami, co oznaczało, że Finlandia mimo zmian pozostaje w silnym związku z Rosją jako metropolia. Patrz B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 145.

¹⁷ O. Jussila, S. Henyilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 51 i nn.

Wydaje się, że kluczowe zmiany w zróżnicowanej sytuacji Królestwa Polskiego i Finlandii nastąpiły w latach 1861–1863. Do pewnego momentu była ona podobna. Po obietnicach reform złożonych przez Aleksandra II podczas jego wizyty w Finlandii, jeszcze w trakcie wojny krymskiej, władze carskie nie chciały realizować podstawowego postulatu — zwołania sejmu. Dyskusje jednak trwały i wnioski płynące z niej otrzymali ówczesny generał-gubernator Fiodor Berg oraz organ pomocniczy senat. Jednak po odmowie spełnienia postulatów fińskich wiosną 1861 r. po raz pierwszy doszło w Helsinkach do manifestacji społecznych, głównie młodzieży uniwersyteckiej. Stopniowo jednak siły bardziej umiarkowane dążyły do porozumienia z rządem carskim, między innymi jeden z czołowych polityków ugodowych Johan Wilhelm Snellman.

Paradoksalnie wybuch powstania styczniowego w Polsce ułatwił opozycji fińskiej wykorzystanie sytuacji do otrzymania konkretnych ustępstw władz carskich. Rosja obawiała się też wojny ze Szwecją i możliwości wybuchu powstania w Finlandii, za czym opowiadała się emigracja fińska w Sztokholmie. Dlatego też we wrześniu 1863 r. został zwołany sejm, po raz pierwszy od 1809 r., z którym Finowie wiązali wielkie nadzieje na poszerzenie autonomii. W obradach wziął udział Aleksander II i potwierdził istnienie Księstwa Finlandii jako odrębnego państwa o ustroju monarchii konstytucyjnej. Przedstawiciele społeczeństwa domagali się większej samodzielności, między innymi sejm miał decydować o podatkach w kraju, a senat jako władza wykonawcza — odpowiadać przed sejmem. Trwały debaty nad prawem kontroli budżetu, kwestii inicjatywy ustawodawczej itp. Car w mowie końcowej przestrzegał jednak przed daleko idącymi żądaniami i został przyjęty kompromis, w którego wyniku car nadał Wielkiemu Księstwu Finlandzkiemu pewien zakres autonomii. Było to możliwe wskutek samoograniczenia żądań elit fińskich, a także przyjętego kompromisu¹⁸. Chyba należy się też zgodzić z opinią, że Aleksander II po wybuchu powstania w Królestwie w 1863 r. oparł się na bardziej reakcyjnych kręgach elit rosyjskich i nie mógł nadać Wielkiemu Księstwu Finlandzkiemu bardziej nowoczesnego parlamentu ze względu na spodziewany sprzeciw. Była to też nagroda Aleksandra II za lojalność fińską oraz ukłon przed zachodnią opinią publiczną, wśród której wzrosły nastroje propolskie, że jednak car nie stroni od reform¹⁹.

¹⁸ B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 141 i nn. Historycy fińscy zwracają uwagę, że w trakcie obrad sejmu odbywała się jednocześnie parada wojskowa, co miało wpływ na złagodzenie nastrojów, ale też w kręgu carskim byli także fińscy doradcy, co miało z kolei wpływ na politykę cara, który był uczniem Michaiła Sperańskiego, wybitnego reformatora z epoki Aleksandra I. Wpływ wywarła też korzystna dla Finlandii polityka gospodarcza. Szerzej O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 53 i nn.

¹⁹ M. Klinge, *op. cit.*, s. 72.

Ostatecznie podjęto jednak wiele ostrożnych reform. W ustawie z 1869 r. sejm nie otrzymał kontroli nad finansami Księstwa i nie uzyskał wpływu na działalność instytucji sądowych. Nie wprowadzono odpowiedzialności rządu przed sejmem i nie otrzymał on prawa inicjatywy ustawodawczej. Sejm uzyskał jednak prawo zwoływania raz na pięć lat. Zachowano też jego stanową strukturę.

Ważniejsza była reforma samorządowa znosząca przestarzałe prawo szwedzkie. Rozdzielono sprawy Kościoła od kwestii świeckiej (zniesienie roli pastora). Gmina miała zająć się konkretnymi sprawami: budowa i utrzymanie szkół, szpitali, prowadzenie gospodarki gminnej, na co pobierano podatki. Poszerzono prawo głosu na wszystkich, którzy płacili podatki (nie brano pod uwagę pracy najemnej). Podobnie w miastach obowiązywał cenzus majątkowy.

W 1878 r. sejm uchwalił ważną reformę wojskową. Służba wojskowa trwała trzy lata, a w Rosji pięć. Zwiększono stan wojska do dziewięciu batalionów i jednego pułku dragonów podporządkowanych generałowi-gubernatorowi Finlandii. Własne wojska podkreślały status Finlandii w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Autonomię Finlandii utwierdzało również wprowadzenie w 1865 r. marki fińskiej, która obowiązywała oprócz metalowego rubla. Decyzja ta wzmacniała też gospodarkę fińską. Podkreślić należy pewne reformy oświatowe. Przede wszystkim szkoły zostały przekazane gminom, które zarządzały nimi przez specjalnie powołane organy. Nie rozstrzygnięto do końca kwestii języka. Ogólnie w szkolnictwie niższym obowiązywał język fiński, natomiast w szkolnictwie średnim i wyżej — szwedzki. Na ten temat opinie w społeczeństwie były podzielone. Język rosyjski miał znaczenie pomocnicze²⁰.

Reformy w okresie panowania Aleksandra II umocniły społeczeństwo fińskie w przekonaniu, że Finlandia poszerzyła swoją autonomię wewnątrz Cesarstwa Rosyjskiego. Stały się one też zaczynem rodzącego się w przyszłości separatyzmu, o czym pisano w prasie rosyjskiej w końcu XIX wieku. W moim przekonaniu separatyzm ten zwiększały jednak kontrreformy rosyjskie od końca XIX wieku i przejawiane tendencje do unitaryzmu państwa od czasu rządów Aleksandra III, a potem Mikołaja II.

W Królestwie Polskim sytuacja okazała się bardziej skomplikowana wskutek zarówno polityki caratu, jak i innych tendencji w kręgach przywódczych polskich, a także aspiracji społeczeństwa polskiego. Na pewno w latach 60. XIX wieku nie było szans powrotu do autonomii z 1815 r. i rozumiał to doskonale Aleksander Wielopolski, który chciał podążać drogą ewolucji politycznej, rozłożonej w czasie, aby uzyskać od caratu kolejne koncesje. Należy

²⁰ Szerzej o przeprowadzonych reformach B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 145 i nn.

też pamiętać, jak silna była opozycja w kręgach elit politycznych rosyjskich wobec w ogóle nadawania Królestwu jakichkolwiek dalej idących koncesji. Przeciwników zmian Wielopolski i jego syn Zygmunt określali jako partię moskiewską²¹, co nie było ściśle. Zaostrzająca się sytuacja polityczno-społeczna w Królestwie w 1862 r. była traktowana jako argument przeciwko koncesjom, nawet w tak ograniczonym zakresie, jakie zawierały propozycje margrabiego Aleksandra Wielopolskiego. Największa szansa na uzyskanie szerszych koncesji pojawiła się w lecie 1862 r., kiedy namiestnikiem Królestwa został mianowany wielki książę Konstanty, brat cara. Tylko czy wtedy było możliwe porozumienie głównych sił politycznych polskich Królestwa? Porozumienie między Andrzejem Zamoyskim, przywódcą ziemiaństwa polskiego, a Aleksandrem Wielopolskim uosabiającym siły ugodowe wobec caratu nie było możliwe, a tym bardziej między ugrupowaniem białych czy czerwonych²².

Brak współdziałania elit doprowadził do innego końca niż w Finlandii, gdzie takie porozumienie zaistniało i umożliwiło Aleksandrowi II podjęcie decyzji o częściowej autonomii dla tego kraju, uspokoiło nastroje buntownicze w kraju. Finowie na drodze do buntu znaleźli się w późniejszym czasie, kiedy w Rosji carskiej pojawiły się tendencje do unitaryzmu państwa, ale to już było niedaleko do rewolucji 1905 r., a później do upadku imperium.

Sytuacja polityczna w Królestwie Polskim zmierzała bardziej w kierunku konfrontacji. Po początkowym przywracaniu częściowej autonomii na bardzo małą skalę (reforma wyborcza, oświata, zwiększenie kompetencji wielkorządcy Aleksandra Wielopolskiego), nie było jednak mowy o przyznaniu statutu z 1815 r. ani nawet o wprowadzeniu Statutu Organicznego, powstałego w czasach po upadku insurekcji listopadowej. Rozbudzone były

²¹ Autor monografii o Zygmuncie Wielopolskim zwracał uwagę, jak silne było lobby reakcyjne zarówno w Petersburgu, jak i w Warszawie, gotowe torpedować najdrobniejsze ustępstwa wobec Polaków. Zob. A. Nowak, *Aktywność polityczna Zygmunta Wielopolskiego. Z dziejów myśli ugodowej w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, Kielce 2013, s. 102 i n. Ten sam autor w dalszych partiach książki ukazuje trwałość działań reakcji rosyjskiej także w późniejszym okresie, kiedy memoriały o drobniejsze koncesje związane z zaniechaniem rusyfikacji Królestwa składał Zygmunt Wielopolski, syn Aleksandra. Co ciekawe, z innej strony tak fatalnie zapisany w brutalnym tłumieniu powstania w guberniach na Litwie i Białorusi „Wieszatiel” dostrzegał w Petersburgu potężną partię propolską, która sprzyjała osłabianiu represji wobec Polaków. *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa „Wieszatiela” 1863–1865*, Kraków 1899, s. 102 i nn.

²² Sprawom tym poświęcona jest między innymi obszerna praca Stefana Kieniewicza, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983. Na niemożność porozumienia się przywódców zwracam uwagę w artykule: *Kto wywołał powstanie? Aleksander Wielopolski, Andrzej Zamoyski, Józef Ignacy Kraszewski wobec wybuchu powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe. Motywy. Walka. Dziedzictwo*, red. A. Maziarz, Warszawa 2014, s. 17 i nn.

też aspiracje i panował duży opór społeczeństwa wobec władzy carskiej²³. Bardzo ograniczone reformy i zarządzana przez Wielopolskiego branka młodzieży do wojska carskiego spowodowała wybuch powstania styczniowego. Nie było ono należycie przygotowane, wywołali je głównie młodzi ludzie i ludzie o radykalnych poglądach, tzw. czerwoni. Powstanie nie miało szans powodzenia i dwuletnie walki przyniosły ogromne straty. Władze nałożyły kontrybucje i konfiskaty mienia. Carat, chcąc ugodzić w szlachtę wywołującą kolejne powstanie, przeprowadził radykalną reformę uwłaszczenia chłopów w 1864 r. Reforma ta złamała pozycję ekonomiczną szlachty, ale przyniosła też wielki postęp gospodarczy poprzez uwolnienie dużej siły roboczej, co przyczyniło się do rozwoju przemysłu. Natomiast legła w gruzach szansa na autonomię Królestwa. Następowala pełna unifikacja z Rosją przez likwidowanie wszelkich zachowanych odrębności. Symbolem stało się przyjęcie nowej nazwy — Kraj Przywiślański. W konsekwencji mimo prób ugodowych Polacy traktowali Rosję przede wszystkim jako główną przeszkodę do odzyskania niepodległości. Zarówno ugodowcy, jak i w późniejszym okresie Narodowa Demokracja nie byli w stanie uzyskać zgody rosyjskiej na jakąkolwiek formułę autonomii polskiej w ramach Cesarstwa Rosyjskiego.

Tendencje unifikacyjne dotknęły również Finlandię. Aleksander III od początku swego panowania akceptował politykę swego ojca, ale wspierał swoisty paternalizm i nie zgadzał się na dotychczasową niezależność Finlandii od Rosji. Stąd władze dążyły do zniesienia odrębności armii, poczty, systemu monetarnego, a zwłaszcza taryf celnych. Zwiększona została rola Rosjan w zarządzaniu krajem. Miejsce liberalnych polityków zajmowali bardziej zdecydowani, jak np. mianowany nowy generał-gubernator Fiodor Heiden. Władze wspierały też politykę russyfikacyjną, przygotowując pole do ekspansji języka rosyjskiego²⁴. Polityka ograniczania autonomii fińskiej uległa intensyfikacji za rządów Mikołaja II. Stopniowo widoczna była od lat 90. tendencja do ograniczania autonomii Finlandii, na przykład kwestia włączenia wojska fińskiego do armii carskiej, wzmocnienie pozycji języka rosyjskiego, a przede wszystkim zwiększenie roli Rosjan w zarządzaniu krajem. Finlandia swoją odmienną administracją, wyznaniem luterańskim, własnym sejmem i innymi atrybutami autonomii wzbudzała rozdrażnienie biurokracji rosyjskiej, a do tego miała wyższy poziom życia ekonomicznego, inną kul-

²³ Wielopolskiemu udało się w dużym stopniu repolonizować administrację Królestwa Polskiego. Jednakże narastające napięcie, a później wybuch powstania przyczyniły się do częstych dymisji urzędników polskich. Reszty dokonała russyfikacja, która zniszczyła osiągnięte wcześniej efekty powrotu Polaków na urzędy. Szerzej A. Chwałba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa-Kraków 1999, s. 13 i nn.

²⁴ O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *op. cit.*, s. 74 i n.

turę i lepszy poziom oświaty niż w Rosji²⁵. Szczególnie zaznaczyła się tutaj antyfińska polityka generała-gubernatora Nikołaja Bobrikowa (1898–1904). Zmierzał on do ujednoliconego zarządu Finlandii i Rosji, między innymi wprowadzenia rosyjskiego do szkół i administracji, zwiększenia uprawnień cenzury, szerszego dostępu Rosjan do urzędów, reformy oświaty pod kątem potrzeb rosyjskich, a w dziedzinie gospodarczej do ujednolicenia monety i cel²⁶. Polityka ograniczania autonomii wywoływała protesty społeczeństwa fińskiego, jednak daleko było do powstania. Polityka ta przyczyniała się do zarysowania się ostrego konfliktu fińsko-rosyjskiego.

Zakończenie

Nie ma potrzeby wydzielać okresu rewolucji 1905–1907, ponieważ przyniosła ona zmiany chwilowe. Za rządów premiera Stołypina powrócono do polityki unifikacji Rosji. Na przeszkodzie dokończenia zmian stanęła wojna. W tym czasie zaczął narastać coraz silniejszy separatyzm fiński, który przyniósł w konsekwencji niepodległość Finlandii (deklaracja niepodległości została ogłoszona 6 grudnia 1917). Trzeba jednak powiedzieć, że łagodna przez większość XIX wieku polityka rosyjska w stosunku do Finlandii, charakteryzująca się utrzymaniem do końca autonomii, przyczyniła się, patrząc obiektywnie, do rozwoju aspiracji narodowych Finów, doprowadziła do zerwania ze szwedzką dominacją, a w konsekwencji ułatwiła uzyskanie niepodległości.

W stosunku do Królestwa Polskiego trzeba też dostrzegać pozytywne skutki rządów rosyjskich, jak rozwój gospodarczy Królestwa w związku z Rosją. Jednakże Polacy dążyli do niepodległości i nastąpiło starcie, które zakończyło się ostateczną likwidacją autonomii, ale nie zakończeniem walki o niepodległość. Zręcznie pomyślane dwie główne orientacje w trakcie walk o niepodległość: oparcie się na Austro-Węgrzech i Niemcach (Piłsudski) oraz początkowo na Rosji, a następnie na zachodnich mocarstwach ententy (Narodowa Demokracja), przyniosły Polakom upragnioną niepodległość.

Pora powrócić do zasadniczego pytania: dlaczego tak różnie wyglądała droga Finów i Polaków do niepodległości — efekt ten sam, ale w przypadku fińskim bez takich ofiar, jakie ponieśli Polacy. Bardzo ciekawie na temat tych różnic pisze Andrzej Chwałba:

Finowie z różnych powodów nie myśleli o zerwaniu swych związków z Rosją. W przeciwieństwie do polskich elit nie ‘dotknęły’ ich idee rewolucyjnego romantyzmu. Ich romantyzm — powierzchowny i o charakterze ludowym nie zaowocował spiskami. Finowie mieli

²⁵ *Ibidem*, s. 77 i nn.; por. B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 186 i nn.

²⁶ B. Szordykowska, *op. cit.*, s. 188 i n.

zbyt wiele do stracenia, a jako naród chłopski, racjonalny, twardo chodzący po ziemi, nie byli skłonni do działalności konspiracyjnej²⁷.

Nie polemizuję z wywodem autora. Jakaś część prawdy jest zawarta w tym psychologizowaniu na temat charakteru narodowego. Jednakże kiedy starannie analizujemy fakty, widoczna staje się inna przyczyna: Finom nie odbierano uprawnień autonomicznych, najwyżej częściowo je ograniczano, natomiast Polacy mieli coraz bardziej ograniczaną autonomię przed wybuchem listopadowym, co nie uprawniało do powstania, niemniej jednak tak się stało. Podobnie zbyt wolno uzyskiwaliśmy kolejne ustępstwa caratu przed powstaniem styczniowym, a kiedy proces reform przyspieszył, było za późno wskutek rozbieżności w elitach polskich i błędów Wielopolskiego, tkwiących głównie w jego apodyktyczności. Finowie skorzystali na powstaniu. Sytuacja zmieniła się, kiedy rząd carski przystąpił do ograniczania autonomii fińskiej. W elitach fińskich z wolna zaczęło narastać przekonanie potrzeby walki o niepodległość. Pierwsza wojna światowa stworzyła taką możliwość i Finowie ją wykorzystali. Podobnie też Polacy. W moim przekonaniu główna różnica w przyjętych przez oba narody drogach do niepodległości polegała na innej polityce caratu wobec Finów i Polaków, przede wszystkim w XIX wieku.

Польша и Финляндия в Российской империи: разные пути к независимости в XIX и в начале XX века

Резюме

В статье автор пытается указать различия путей к независимости финского и польского народов в XIX и в начале XX в. Он обращает внимание на различия политики царских властей в отношении автономии Царства Польского и Великого княжества Финляндского. Выделяет и обсуждает три периода, характеризующие различия этой политики: период с 1809 по 1831, затем 1832–1863 годы и последний период самых больших различий в 1863–1905 годы. Более резкая политика царских властей, направленная на ограничение финской автономии, была заметна в конце XIX века, что привело к стремлению финских элит оторваться от России.

Перевел Ежи Россеник

²⁷ *Nie ufam własnej pamięci. O tajemnicach Krakowa, carskiej i sowieckiej Rosji i nie tylko...* (Rozmowy z Andrzejem Chwałbą), Kraków 2009, s. 28.

Poland and Finland in the Russian Empire: Different roads to independence in the 19th and early 20th century

Summary

The author of the article focuses on the differences between the Finnish and Polish roads to independence in the 19th and early 20th century. He points to the differences in the policy of the tsarist authorities with regard to the autonomy of the Kingdom of Poland and that of the Grand Duchy of Finland. He distinguishes and discusses three distinctive periods in the pursuit of this policy: 1809–1831, then 1832–1863 and, finally, the period of the biggest differences, 1863–1905. The late 19th century saw the tsarist authorities adopting a stricter policy aiming to restrict Finnish autonomy, which encouraged the Finnish elites to seek independence from Russia.

Translated by Anna Kijak